

ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԵՍՏՎՈՐՅԱՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՎԱՆՔԻ ԱՎԱԳ ԵԿԵՂԵՅՈՒ

ԿՐՈՆԱ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(1900-1920 թթ.)

Թիֆլիսի վանքի Ավագ (կամ Մայր) եկեղեցում առընթեր կրոնա-պատմական թանգարանը ստեղծվել է 1900 թվականին Բաքվի առաջին գիղղիայի վանա-ռական Ավետիս Բալայի Ղուկասյանի մախաձեռնությամբ և նրա կտակած գումարներով: Այդ ընկերության գործունեությունը, որը գոյատևեց միմյև և Առդրկովկասում խորհրդային կարգերի հաստատումը, մեր պատմագրության մեջ անբավարար է լուսաբանված, եթե չստեղծ, որ բոլորովին չի լուսաբանված:

Թիֆլիսի վանքի Ավագ եկեղեցու վանահայր Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանը, լիմելով առաջադեմ հայացքների տեր մտավորական և պրպտող մտքի տեր անձնավորություն, իր հոգևոր ծառայությամբ զուգահեռ զբաղվում էր հայոց բանասիրությամբ և պատմությամբ, հավաքում հայ ժողովրդի կենցաղի և պատմությանը վերաբերող նյութեր, այդ թվում՝ կրոնա-պատմական բնույթի: Նրա նվիրական երազանքն էր Թիֆլիսի վանքի Ավագ եկեղեցու բակում մի թանգարանային շենք կառուցել և այնտեղ կենտրոնացնել եկեղեցու ներսում հավաքված հնությունները: Այդ գործի կազմակերպմամբ նա խանդավառում է իր ծխի ամրամտերից Բաքվի առաջին գիղղիայի վանառական, շուշեցի Ավետիս Բալայի Ղուկասյանին: Վերջինս նույնպես հայ գրականության և պատմությանը հետաքրքրվող անձնավորություն էր և պարբերաբար զգալի միջոցներ էր տրամադրում բարեգործության և հայ մշակույթի զարգացման համար:

Ա. Ղուկասյանը սիրով համաձայնվում է Գյուտ քահանայի առաջարկին, առավել ևս, որ նա այդ ժամանակ ձեռնամուխ էր եղել իր կտակի կազմմանը: 1898 թվականի դեկտեմբերին Ա. Ղուկասյանը մի նամակով դիմում է Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցին՝ խնդրելով աջակցել Մայր եկեղեցու բակում իր միջոցներով թանգարանի համար շենք կառուցելու, «...որ կարելի լիներ հետզհետե ժողովել քաղաքիս մեջ և զանազան տեղեր դրված մեր նախնիներից մնացած բազմահարուստ եկեղեցական և պատմական իրեղենները և կարող լիներ բանասերներին ծառայելու իրև ուսումնասիրության մի տեղի...»¹, - գրում է նա դիմումում:

Սրբազանը Ա. Ղուկասյանի ցանկության մասին տեղյակ է պահում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին: Վերջինս մեծ գոհունակությամբ է ընդունում այդ առաջարկը: 1897 թվականի հունիսին Կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով դիմում է Ա. Ղուկասյանին. «Մեծարգո պ. Ավետիս Ղուկասյանց, սիրելի մեր և հարազատ որդի Մայր Աթոռի: Տեղեկանալով ձեր նշանավոր կտակի մասին, որի մեջ չեք մոռացել մի նշանավոր տեղ տալ Մայր Աթոռիս ճեմարանի բազմակարոտ պետքերին, Տիֆլիսի վանքի Մայր եկեղեցու գավթում քսամ հազար ոտբլիանոց մի հոյակապ շինություն կանգնելու կրոնա-պատմական թանգարանի համար և այցի առաջ ունենալով, որ արդեն Սևանա վանքում ձեռնարկել եք ձեր արդար վաստակից մի հոյակապ հաստատության կառուցման, մենք առանձին կոնդակով իրավունք տվինք Ձեզ և Ձեր ամուսնուն զվճար Ձեր վախճանի թաղվիլը վանքի Մայր եկեղեցու գավթում կառուցվելիք թանգարանի

¹ ՀՀ ՊՊԿԱ ֆ. 392, ց. 1, գ. 56, թ. 1:

շինության առաջ և մեր գոհունակությունն ու օրհնությունն այս ձևով հայտնեցինք Ձեզ, այս մասին գրվեցավ ի Տփլիսի թեմակալ առաջնորդ սրբազան Գևորգ արքեպիսկոպոսին՝²։

Կաթողիկոսի կոնդակը մեծ ոգևորություն և երախտիքի զգացում է առաջացնում Ավետիս Դուկասյանի մոտ։ Նա 1897 թ. հուլիսի 20-ին նամակ է ուղարկում Կաթողիկոսին, որտեղ նշում է, որ իր համար մեծ պատիվ է նրա կողմից արված իրավունքը՝ ամուսնու հետ միասին մահվանից հետո թաղվել Տփլիսի վանքի Մայր եկեղեցու գավթում, իր միջոցներով կառուցվելիք կրոնա-պատմական թանգարանի առաջ։ Միաժամանակ նշում է, որ «Հայրապետական այդ շնորհը թող խրախույս լինի ինձ և ուրիշներին առաջադիմելու բարեգործության ասպարեզում հօգուտ մի շինության բազմակարող ազգին»³։ Ավետիս Դուկասյանի բարեգործությունը չի սահմանափակվում կրոնա-պատմական թանգարանի շենքի կառուցմամբ, ինչպես նշվեց վերևում։ Նա ձեռնամուխ էր եղել Սևանա վանքում մի շինության կառուցմանը, որը պետք է ծառայեր որպես դպրոց։ Կաթողիկոսին գրած նամակում նա նշում էր, որ մտադիր է այս ամառ ավարտել շինության առաջին մասը։ «Մյուս մասի կառուցման մասին, - նշում է նա, - մենք կխոսենք այնտեղ, երբ Աստծո հաջողությանը բաղդ կունենամ երկրպագել Իջմուտ Սուրբ Սեղանին և Սրբությանդ աչք համբուրել»⁴։

Կաթողիկոսը այդ կոնդակով նաև մի խնդրանք է հայտնում։ Նա գրում է, թե չնայած այն բանին, որ հայ պարբերական հրատարակությունը գոյություն ունի ավելի քան հարյուր տարի, սակայն նրա լիակատար ժողովածուն չկա աշխարհիս և ոչ մի հայ կամ օտար մատենադարանում, այդ թվում նաև՝ Մայր Աթոռի մատենադարանում։ Այնուհետև ասում է, որ Կոստանդնուպոլսի մի նշանավոր քանասերի մոտ գտնվում է մի պղպիսի ժողովածու, շատ քիչ քանակությամբ, որը գնահատված է 800 օսմանյան ոսկի կամ մոտ 5000 ռուբլի։ Կաթողիկոսը խնդրում է Ավետիս Դուկասյանին գնել այդ ժողովածուն և մվիրել Ս. Էջմիածնի մայր մատենադարանին։ Պատասխան նամակում վերջինս, անդրադառնալով այդ հարցին, նշում է, որ չնայած հանգամանքները ներկայումս թույլ չեն տալիս այդպիսի մի ծախս ևս անել, սակայն «ի նկատի ունենալով, որ վեհափառությունդ արժան է համարել այս առաջին խնդրով դիմել ինձ, ...ես պարտք համարեցի ձեր ի ցանկությունը կայացած տեսնել և որոշեցի տալ պահանջած հինգ հազար ռուբլի գումարը»⁵։ Միաժամանակ նշելով, որ եթե իհարկե հնարավոր չէ ավելի պակաս գնով ձեռք բերել։ Մի պայման ևս դնելով, որ երբ այդ ժողովածուն բերել տրվի Ռուսաստան։

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը 1897 թ. օգոստոսի 5-ի պատասխան նամակով շնորհակալություն է հայտնում իր խնդրանքը կատարելու համար և հայտնում, «որ ինքը կարգադրել է Կ. Պոլսից ապահով եղանակով առաքել ի Տփլիսի հավաքածուն լրագրության հանուն հիշյալ Տ. Գյուտին ի նման ստանալ զգինս նոցին»⁶։

Այդ նույն փամանակ Սևանի մենաստանի վանահայր Սարգիս վարդապետ Փիլոյանցը շնորհակալական նամակ է ուղարկում շուշեցի Ավետիս Դուկասյանին՝ Սևանում դպրոց կառուցելու նպատակով մվիրատվություն կատարելու համար⁷։

² ՀՀ ՊՊԿԱ ֆ. 392, ց. 1, գ. 650, թ. 1:

³ Նույն տեղ, գ. 57, թ. 1:

⁴ Նույն տեղ, գ. 392, թ. 1:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, թ. 2:

⁷ Նույն տեղում, գ. 651, թ. 1:

Կրոնա-պատմական թանգարանի շենքի կառուցումը ավարտվում է 1900 թվականին: Այն սրբատաշ քարով կառուցված մի շենք էր, որի վրա ծախսվել էր ավելի քան երեսուն հազար ռուբլի: Ծենքի կառուցման ավարտի մասին Ավետիս Ղուկասյանը 1900 թվականի հունիս 2-ին հայտնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և խնդրում նրան ներկա լինել և անձամբ կատարել թանգարանի բացումը: Միաժամանակ ցանկություն է հայտնում, որպեսզի Վեհափառի կոնդակով հաստատվի մի սնայուն հանձնաժողով՝ թանգարանի գործունեությանը հեղինակավորման համար: Ընդսմին տալիս է թեկնածուների անունները: Հանձնաժողովի անդամներ էին առաջարկված՝ հասարակական գործիչ Գևորգ Եվանգուլյանը, հրապարակային-թարգմանիչ և հասարակական գործիչ Արզար Հովհաննիսյանը, հնագետ-պատմաբան Ալեքսանդր Երիցյանը և տեր Գյուտ ավագ քահանա Ադանյանը: Վերջինս առաջարկվում էր նաև որպես թանգարանի կառավարչապետ: Ա. Ղուկասյանը ցանկություն է հայտնում, որ հանձնաժողովի անդամները գործեն ցմահ, իսկ նրանցից որևէ մեկի մահվան դեպքում փոխարենը նշանակի Վեհափառը: Հանձնաժողովի հովանավոր է առաջարկվում նշանակել Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սաթուռյանցին: Ա. Ղուկասյանի ցանկությամբ, իր մահից հետո թանգարանի գործունեությունը պետք է իրականացվեր քարեքարի կտակում նշված կարգով:

1900 թվականի հունիսի 15-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կոնդակով դիմում է Վրաստանի և Իմերեթի թեմակալ Գևորգ Արքայանից, Արզար Հովհաննիսյանցին և Ադեքսանդր Երիցյանին և հարազատ որդիներին Մայր Աթոռին միլիոն ռուբլուց Տիրավանդ հանդերձ Հայրապետական օրհնությամբ»⁸: Այնուհետև հաստատում վերը նշվածներին ցմահ սնայուն հանձնաժողովի անդամ, իսկ հանձնաժողովի անդամ Գյուտ Ադանյանցին՝ նաև որպես թանգարանի կառավարչապետ:

«Օրհնելով գրքերարան, գպատնառն և գնորդների Յանձնաժողովը նորոգ թանգարանի,- գրում է Վեհափառ Հայրապետը,- մաղթենք վրան ամենեցունց կալ մնալ յառողջ և յաջող ի կենցաղս ազգագուտ գործովք առաքինական վաստակովք և քրիստոնեական բարեգործութեամբ, արժանացեալք զովութեան ազգիս և վարձուց երկնատրին»⁹: Հաջորդ կոնդակը, որը նույնպես գրել է 1900 թ. հունիսի 15-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, ուղղված էր Ավետիս Ղուկասյանին: Նա հայտնում է, որ ինքը սրտի բերկրությամբ իմացավ թանգարանի շինության ավարտի մասին և որ հաստատել է սնայուն Հանձնաժողովի կազմը՝ մաղթելով Ա. Ղուկասյանի ընտանիքին հաջողություն և առողջություն: «Իսկ վասն անչափ բարեացդ և երախտեացդ առ ազգս և եկեղեցիս մեր Ինքն Փրկիչն լիցի Ձեզ վարձայատույց փոխարինելով ընդ միոյն հարիւրապատիկ և քիւրապատիկ աստ և ի յանդերձնումն»¹⁰, ավարտում է իր խոսքը Վեհափառ Հայրապետը:

Թանգարանի պահպանման և նրա սնայուն հանձնաժողովի միջոցով բարեգործական աշխատանք կատարելու համար Ավետիս Ղուկասյանն իր կազմած կտակում 25 հազար ռուբլի է հատկացնում, որպեսզի իր մահից հետո այդ դրամազլխի տոկոսները ծախսվեն այդտեղ նշված բարեգործական նպատակների համար:

Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակի առաջնորդ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սաթուռյանցն 1900 թ. սեպտեմբերի 5-ին դիմում է արժանապատիվ Գյուտ քնն. Ադանյանցին՝ կրկնելով Վեհափառի մույն թվակիր հունիսի 15-ի կոնդակի բովանդակությունը և առաջարկում ներկա լինել հոկտեմբերի 1-ին, ժամը 12.30-ին,

⁸ Նույն տեղում, գ. 85, թ. 2:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 1:

թանճարամի թացման համդեսին և ստանձնել թանճարամի վարիչի պաշտոնը: Նշանակված օրը, սակայն, թացման համդեսը չի կայանում, որովհետև այդ օրերին Ա. Ղուկասյանը քաղաքից բացակայում էր, իսկ թանճարամի կահա-վորամբը դեռևս լրիվ չէր, անհրաժեշտ էր ձեռք բերել լրացուցիչ պահարաններ, դարակաշարեր և այլ պարագաներ: Այդ մասին թանճարամի կառավարիչ Գյուտ քահանամ հայտնում է թեմի առաջնորդին և խնդրում հետաձգել թացման արարողությունը¹¹:

1901 թ. հունիսի 2-ին, դեռևս մինչև թանճարամի թացումը, Ավետիս Ղուկասյանը դիմում է թանճարամի վարչությանը հետևյալ առաջարկությամբ. որ ինքը սիրահար լինելով հայ գրականությանը և մրա բարգավաճումը իր սրտին մոտ համարելով, իր կտակի մեջ մշանակել է տասն հազար ռուբլի իբրև ամենամյան զուտար, որի տոկոսները լուրաքանչյուր տարի պետք է հատկացվի հայերեն լավագույն երկասիրությանը իբրև մրցանակ: Սակայն կտակը պետք է կատարվի իր մահից հետո: Ներկայումս ինքը ցանկանալով թանճարամի թացումը մշանակողի որևէ արժանաճիշատակ գործով, որոշել է կտակի այդ կետի կատարումը սկսել այժմվամից և ամեն տարի հիմզ հարյուր ռուբլի տրամադրել վարչությանը այդ նպատակի համար: Բարեբարը խնդրում է վարչությանը կազմել մրցանակաբաշխության կանոնադրություն, մերկայացնել Հայրապետական հաստատության, որից հետո գործի անցնել: 1901 թ. նոյեմբերի 9-ին կանոնադրությունը արդեն պատրաստ էր, և մնայում համձնաժողովը այն մերկայացնում է կաթողիկոսի հաստատմանը: Կաթողիկոսական դիվանից 1902 թ. հունվարի 22-ին հայտնվում է Մնայում համձնաժողովի անդամ Գյուտ ավագ քահանամ Աղանյանցին, որ Վեհափառը կանոնադրության հոդվածներից մեկում, որը վերաբերում է մնայում համձնաժողովի անդամությանը, փոփոխություն է մտցրել. համձնաժողովի անդամները մշանակվում են ցմահ, իսկ որևէ անդամի մահվամից հետո մրա փոխարեն մշանակվում է մեկ ուրիշը ազգիս Վեհափառ Հայրապետի կողմակցով¹²:

1902 թվականի փետրվարի 21-ին, Վարդանանց տոմի օրը, համդեսավոր պայմաններում թացվում է կրոնա-պատմական թանճարանը: Բացմանը մերկա է լինում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Նրբիմյան Հայրիկը: Ավետիս Ղուկասյանի ցանկությունը՝ մոր հիմնած «գրական մրցանակաբաշխությունը», դժբախտաբար չի կայանում՝ ժամանակի սղության և պատրաստի գործեր չլինելու պատճառով, ուստի որոշվում է այն անցկացնել հաջորդ տարի¹³:

1902 թ. դեկտեմբերի 5-ին Թիֆլիսում վախճանվում է բարեբար Ավետիս Ղուկասյանը՝ այդպես էլ գեթ մեկ անգամ չմասնակցելով «Գրական մրցանակաբաշխության» համդեսին: Նա թաղվում է մեծ շուքով Թիֆլիսի Մայր եկեղեցու գավթում կառուցված թանճարամի առաջ¹⁴:

Թաղման արարողությանը մերկա էր այդ ժամանակ Թիֆլիսում գտնվող Նորին Արքայություն Վեհափառ Հայրապետը, որը նախագահեց թաղման համդեսին վաճելի Ավագ եկեղեցում¹⁵: Նրա հեռագիր-ցուցումով Ա. Էջմիածնի վանքում դեկտեմբերի 8-ին կատարվում է հոգեհամզիստ, որտեղ պատարագում է Մետրոպ սրբազանը¹⁶: Հոգեհամզստի արարողություններ են կատարվում Սամկտ Պետերբուրգի, Մոսկվայի հայկական եկեղեցիներում, հայաշատ այլ վայրերում:

11 Նույն տեղում, թ. 5:
 12 Նույն տեղը, թ. 6:
 13 Ի. Հարությունյանի անձնական արխիվ:
 14 ՀՀ ՊՊԿԱ ֆ. 392, ց. 1, գ. 652, թ. 1:
 15 «Արարատ», նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1902, էջ 2016-2017:
 16 «Նոր դար», 12 դեկտեմբեր 1902 թ.:

Ղուկասյանի կտակում կտակներին հատուկ ռեզյու ստվում էր. «Ես, Բաքվի առաջին գիղիայի վաճառական Ավետիս Բայրյի Ղուկասյանս, գումովելով առողջ քանակամտության և ամուր հիշողության մեջ, իմ մահվան դեպքում ամուսնի հետևյալ կարգադրությունները»¹⁷: Այնուհետև թվարկվում է կտակատարների և միակ դստեր՝ Թամարի, միջև ընդ չափահաս դառնալը, խմամակայաների ամուսնները: Առաջին կտակատար և խմամակայ է ճշմանակում իր կնոջը՝ Աճճա Հովհաննեսի Ղուկասյանին, եղբոր որդուն՝ Պողոս Հովսեփի Ղուկասյանին, և ամերորդի՝ Մնացական Հովհաննեսի Խումուսյանին, որոնց պատվիրում է իր մահվանից հետո մեկ տարվա ընթացքում որոշել իր ունեցած ամբողջ հարստությունը, որը կարգավորելուց հետո առաջնորդվել կտակում ճշված կարգադրությունների համաձայն: Ա. Ղուկասյանը մահացավ 1902 թ. դեկտեմբերի 5-ին:

1909 թ. մարտի 19-ին Թիֆլիսի Օկրուգային դատարանը կտակը հաստատում է ի կատար ածմամբ: Նրա Ա. կետով Ա. Էջմիածնի Մայր Աթոռին էր հատկացվում 30 հազար ռուբլի՝ դրամագույնը ամենամսյանի մնալու պայմանով, իսկ տոկոսներով պետք է շարունակեին բարձրագույն կրթությունը Ա. Էջմիածնի ճեմարանը ավարտած հայ երիտասարդները, որոնց կցանկանային մվիրվել հոգևոր ասպարեզին: Այդ մասին «Նոր դար» օրաթերթում տպված լրատվության մեջ ասվում էր, որ համագույնյալ Ա. Ղուկասյանն այդ կտակով վեհափառ կաթողիկոսի տրամադրության տակ է դրել հինգ հազար ռուբլի, որը որոշել է այն հատկացնել հայոց եկեղեցիների համար քարոզիչներ պատրաստելու ֆոնդին¹⁸: Հաջորդ՝ Բ. կետով դարձյալ Մայր Աթոռին էր տրվում 30 հազար ռուբլի, որի տոկոսներով պետք է կատարելագործվեին գիտության գանազան բնագավառներում հայ լուսավորչականների գաղակները: Կտակով այդ երկու կետերում ճշված դրամագույնի տոկոսների գործածությունը վերապահվում էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և Ա. Էջմիածնի ճեմարանի վարչությանը: Այնուհետև Թիֆլիսի վանքի Մայր եկեղեցու գավթում կառուցված թանգարանին էր հատկացվում տասը հազար ռուբլի՝ պայմանով, որ ընդ տոկոսները գործադրվեին շարունակելու համար «Գրական մրցամակարաշխությունը»՝ այն կանոններով, որ մշակել էր հիշյալ թանգարանի վարչությունը և հաստատվել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի առանձին կոնդակով: Մրցամակը պետք է տրվեր ամեն տարի, ապրիլի 7-ին, Թիֆլիսի վանքի Ավագ եկեղեցու գավթում կառուցված թանգարանի շենքում: Եթե թանգարանը որևէ պատճառով դադարեց գործելուց, ապա մրցամակը պետք է շնորհվեր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ամենիշակամ կարգադրությամբ: Կտակի Դ. կետով կրոնա-պատմական թանգարանին էր տրվում 5 հազար ռուբլի՝ պայմանով, որ ընդ տոկոսները օգտագործվեին թանգարանի վարչության պահպանությանը: Թանգարանի փակված դեպքում դրամագույնը անցնում էր կաթողիկոսին՝ «ի բարի հայեցողության»: Կտակի հաջորդ կետով 10 հազար ռուբլի էր հատկացվում Թավրիզի հայկական դպրոցներին, որի տոկոսներով պետք է ուսանեին իր անվան թոշակատուները: Հինգ հազար ռուբլի էր տրվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ ի բարի հայեցողություն: Հինգ հազար ռուբլի էր հատկացվում Երուսաղեմի հայոց Ա. Հակոբյանց վանքին: Թիֆլիսի վանքի Ավագ եկեղեցու գավթի թանգարանին հատկացվում էր 6 հազար ռուբլի, որի տոկոսները ամեն տարի որպես օժիտ պետք է տրվեր երեք չքավոր հայ-լուսավորչական օրիորդի՝ անուսմության դեպքում: Չորս հազար ռուբլի էր հատկացվում մույն թանգարանին՝ պայմանով, որ ամեն տարի, ապրիլի 7-ին, իր հիշատակի համար հոգեհամգիստ կատարելուց հետո, այդ դրամագույնի տոկոսները քանակվեին աղքատ հայերին: Իմչպես այս գումարը,

17 Ի. Հարությունյանի անձնական արխիվ:

18 «Նոր դար», 12 դեկտեմբերի 1902 թ.:

այնպես էլ օժիտի համար հատկացված գումարը թանգարանի փակման դեպքում անցնում էր Վրաստանի Հայոց կոմիստոսոսիային և նույն նպատակով: Կտակով Ա. Ղուկասյանը 6000 ռուբլի էր հատկացրել իր խոստովանաճայր Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանին, որպեսզի նա, իսկ նրա մահից հետո՝ նրա ժառանգները, տոկոսները գործադրեն Աղանյանի երկասիրությունների հրատարակության համար: Թիֆլիսի վանքի Մայր եկեղեցու միաբանությանը էր հատկացված երկու հազար ռուբլի՝ պայմանով, որ միաբանությունը ստանա նրա տոկոսները և ամեն տարի, ապրիլի 7-ին, հոգեհամզոտ կատարի Ա. Ղուկասյանի գերեզմանի վրա:

Կտակը պարտավորեցնում էր կտակատարներին շարունակել դրամական միջոցներ հատկացնել բարձրագույն կրթություն ստանալու համար այն թոշակատուներին, որ ուներ Ա. Ղուկասյանը կամ կունենար իր մահվան օրը:

Երրորդ և չորրորդ կետերով իր ազգականներին էր կտակում քան հազար ռուբլի: Այդ թուր գումարները հատկացնելուց հետո, Ա. Ղուկասյանի կինը՝ Աննա Ղուկասյանը, իր բոլոր շարժական և անշարժ կայքից պետք է ստանար իր օրինական մասը: Մնացած թուր ունեցվածքը Ա. Ղուկասյանը կտակում էր իր դուստր Թամար Ավետիսի Ղուկասյանին՝ ի լիակատար սեփականություն: Եթե վերջինս վախճանվեր առանց ամուսնանալու, նրան հասանելիք ամբողջ դրամագույնը պետք է գործադրվեր հիմնելու և պահպանելու մի բարձրագույն դպրոց՝ «Ղուկասյան Հայկական Ընձարան» անունով, Տաճկահայաստանի ռազմաքանդակ մեկուս կամ մեկ ուրիշ ավելի հարմար տեղ, որը ավելի նպատակահարմար կզտեն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքը: Ընձարանը պետք է գործեր առանձին կանոններով, որոնք պետք է մշակվեին և հաստատվեին Կաթողիկոսի կողմից¹⁹:

Այսպիսով, Ավետիս Ղուկասյանի կտակի համաձայն, նրա թողած ունեցվածքը ժառանգների մահվան դեպքում անցնում էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի և Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի տնօրինությանը:

1907 թվականին վախճանվում է Ավետիս Ղուկասյանի կինը՝ Աննա Հովհաննեսի Ղուկասյանը: Կտակի համաձայն նրա դստեր՝ Թամարի խնամակալներ են մնում մորեղբայր Մնացական Խունուկյանը և հորեղբորորդի Պողոս Ղուկասյանը: Թամար Ղուկասյանը մանկուց վատառողջ էր: Մոր մահից հետո նրան վիճակված չէր երկար ապրել: Նա մահանում է 1911 թվականին, 15 տարեկան հասակում: Նրա մահը մեծ ցավ է պատճառում ոչ միայն հարազատներին, այլ նաև բոլոր նրանց, ովքեր նրան և առնչվել կամ ճանաչել են Ավետիս Ղուկասյանին:

Այդ առումով խիստ բնորոշ է պատմաբան Լևոն Բաբայանի վերաբերմունքը: Նա, լսելով Թամար Ղուկասյանի մահվան լուրը, առանց վարանելու իր «Հայերը Մոլդավիայում և Բուրջովիայում» պատմա-ազգագրական ուսումնասիրությունը, որը լույս էր տեսնում այդ օրերին, մվիրում է Թամարի հիշատակին՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Հայտնի հայ բարեգործ հանգուցյալ Ավետիս Բաբայան Ղուկասյանի դուստր՝ Թամար Ավետիսյան Ղուկասյանի հիշատակին խորին հարգանքով մվիրում է հեղինակը»՝ նրա լուսանկարը գետնեղելով գրքի առաջին էջում: Հիմնավորելով իր այդպես վարվելը, Լ. Բաբայանը նշում է. «...Ղուկասյան անունը մտնում է սակավաթիվ հայ խոշոր բարեգործների և մեկենասների ցանկի մեջ, իսկ նրա արած մեծ մվիրաբերությունը ապագայում պետք է նպաստի հայ ժողովրդի դպրոցական գործի վերածնությանը, որովհետև Ղուկասյան Ընձարանը լույս և գիտություն պետք է տարածի իր խավար շրջապատում: Հանգուցյալ Ավետիս Ղուկասյանի, իր ամուսին Աննա Ղուկասյանի հետ միասին, արած այդ բարեգործությունը մի փայլուն ու պայծառ

շերտ է թողնում հայկական անմխրթար իրականության մեջ: Յուրաքանչյուր հայ երախտագիտական զգացմունքով ու հարգանքով կհիշի Ղուկասյան անունը»²⁰:

Կտակի համաձայն, Թամարի մահից հետո, նրա խնամակալների և կտակատարների պարտականությունները համարվում են ավարտված, և նրանք պարտավոր էին Ա. Ղուկասյանի ամբողջ ունեցվածքը հանձնել նոր տնօրեններին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին և Կ. Պոլսի Պատրիարքին: Այս հարցում զգալի բարդություններ են առաջանում: Վախճանվել էին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը և Կ. Պոլսի Պատրիարքը: Նրանց փոխարինել էին տեղապահները: Ժառանգության վերաձևակերպումը ըստ կտակի որևէ դժվարություն չէր ներկայացնում, եթե չլիներ մի հանգամանք: Այդ օրերին ասպարեզ է գալիս Ա. Ղուկասյանի ժառանգության նոր հավակնորդ, նրա եղբորորդի Միքայել Ղուկասյանը: Նա գտնում էր, որ կտակը ճիշտ չի մեկնաբանվում, և գտնում է, որ միակ օրինական ժառանգորդն ինքն է: Նա գործնական քայլերի էր դիմում դատարանի միջոցով կտակը վերանայելու և հորեղբոր ունեցվածքին տիրամալու համար:

Վտանգը բավականին իրական էր, անհրաժեշտ էր դիմել կտրուկ քայլերի:

Առաջինը տագնապ է բարձրացնում «Հովիտ» ազգային, հասարակական, գրական շարաթաթերթը: 1911 թվականի փետրվարի 27-ին թերթում լույս է տեսնում «Ի՞նչ պետք է անե Ա. Տեղակալը Ղուկասյանի կտակի վերաբերմամբ» առաջնորդող հոդվածը, որտեղ հեղինակը տագնապով հայտնում է, որ լուրեր են պտտվում, որ կտակը քանդելու համար դատ է սկսվել: Չնայած այն անհիմն է, ասվում է հոդվածում, «Կան սակայն «Ազգասեր» հայ իրավաբաններ, որ այս դատը ընդդեմ հանգուցյալի կամքի և ժողովրդական շահերի կամեցնում են հաջողեցնել»²¹: Այնուհետև հեղինակը գրում է. «Այժմ ո՛չ Կաթողիկոս կա և ո՛չ էլ Կ. Պոլսի Պատրիարք, ուստի Տ. Տեղակալը պարտական է ամմիջապես հանգուցյալի կտակը ուղարկել Սինոդի պ. Պրոկուրորին՝ խնդրելով, որ պահպանողական միջոցներ ձեռք առնեն, որ կտակված գումարը և կայքը նորից ցուցակագրվեն, խնամակալներից հաշիվ պահանջել, որ հետագայում վատմված չլինի կտակված գումարը»²²: Նույնը պետք է անի Կ. Պոլսի Պատրիարքի սրբազան Տեղակալը դեսպանի միջոցով, ավելացնում է հեղինակը:

1911 թ. մարտի 14-ին Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդարանը դիմում է Ա. Էջմիածնի Տ. Տեղապահին, Գեղաշենոյս Վահրամ Արքեպիսկոպոսին՝ հայտնելով, որ մախորհրդակցել է փաստաթանկների հետ: Նրանք կարծիք են հայտնում, որ Ղուկասյանի ազգականները կարող են այդ դատը շահել, որով ազգը կարող է զրկվել այդ խոշոր ժառանգությունից: Մայր Աթոռի շահերի պաշտպանությունը հանձնվում է Թիֆլիսի հմուտ փաստաբաններից մեկին՝ Սամսոն Հարությունյանին: Առաջնորդը խնդրում է Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին՝ ուղարկել հավատարմագիր, վավերացված Ռուսաց կայսերական դեսպանատանը, որքան հնարավոր է՝ շուտ գործին ընթացք տալու համար: Թիֆլիսի թեմի առաջնորդի տեղակալ Գևորգ Արքեպիսկոպոսը դիմում է նաև խնամակալներից Պողոս Ղուկասյանին՝ կոչ անելով նրան պաշտպանելու հանգուցյալի կտակի օրինականությունը, որով բազմաթիվ հայ մանուկներ, որոնք կտակի իրագործմամբ պետք է դաստիարակվեին օրհնելով հանգուցյալի հիշատակը, «երախտագիտությանը կհիշեն Ձեր պատվական անունը», նշված է նամակում²³: Ի պատիվ կտակատարների պետք է ասել, որ նրանք ևս իրենց կողմից դիմում են երդվյալ

²⁰ Լևոն Բաբայան, Հայերը Մուղավիայում և հուրովիմայում, Թիֆլիս, 1911, էջ 1:

²¹ «Հովիտ» հանդես, Թ. ֆ., 1911 թ. փետրվարի 27:

²² Նույն տեղում:

²³ ՀՀ ՊԳԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1582, թ. 27:

հավատարմատար Զալանթարյանին՝ դատարանում պաշտպանության տակ առնելու կտակը²⁴:

Իրավաբան Սամսոն Հարությունյանը բուն գործողություններ է ծավալում կտակի շուրջ ծագած վեճը Մայր Աթոռի օգտին վճռելու համար՝ իրեն աջակից վեճեցնելով փաստաբան Հովհաննես Ապենդիարյանին: Ավետիս Ղուկասյանի կտակը թարգմանվում է հայերեն, վավերացվում Օտտարի մոտ և ուղարկվում Մայր Աթոռ Ա. Էջմիածին ու Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին: Կազմվում է հավատարմագրերի տեքստը և նույնպես ուղարկվում վերը Յշված հասցեներով՝ վավերացնելու և ետ ուղարկելու Թիֆլիս, որով իրավունք կտրվեք փաստաբաններին վարելու ամեն կարգի գործողություններ ի շահ կտակի:

Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի Տեղապահ Գաբրիել Միշահիճյանը 1913 թվականի հոկտեմբերի 18-ին տեղյակ է պահում վեհափառ Հայրապետին, որ Ազգային կենտրոնական վարչության խառը ժողովը որոշել է տալ հրամայված փոխանորդագիրը, միաժամանակ ցանկանում է ասել, որ համաձայնության պայմանները որոշվեն Միջայել Ղուկասյանի և մյուս եղբորորդիների հետ միաժամանակ, որպեսզի հետագայում մյուս ժառանգորդները իրավունք չունենան նոր պահանջներ հարուցելու²⁵: Այդ նամակից հայտնի է դառնում նաև, որ վաճառքի էր հանված Ավետիս Ղուկասյանի հաքվում ունեցած շոգենավը, որը ցանկություն էր հայտնել գնել խոշոր արդյունաբերող Նոբելը: Որոշվում է շոգենավը վաճառել 135 հազար ռուբլով:

Կտակի շուրջ վարած երկար քանակցություններից հետո, փաստաբաններին հաջողվում է խնդիրը լուծել փոխադարձ զիջումների միջոցով: Երդվյալ հավատարմատար Սամսոն Հարությունյանին հաջողվում է համոզել Միջայել Ղուկասյանին՝ կնքել հուշտության պայմանագիր: Այն կազմվում է 1913 թվականի մայիսի 20-ին և հաստատվում Օտտարի կողմից: Պայմանագրի համաձայն Միջայել Ղուկասյանին տրվում էր վաթսուհին հազար ռուբլի, իսկ մյուս ժառանգորդներին՝ Պողոս, Արշակ, Յակովբ և Աբրահամ Ղուկասյաններին միասին, հինգ հազար ռուբլի: Պայմանագրով պարտավորեցվում էր կտակատարներին մեկ ամսվա ըմթացքում վեհափառին հանձնել բոլոր կապիտալ գույքները, արժեթղթերը և կայքը, այդ թվում՝ Թիֆլիսի տունը իր հողաբաժնով: Ամբողջ ժառանգությունը կազմում էր շուրջ չորս հարյուր հազար ռուբլի²⁶: Կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը իր կողմից և Կ. Պոլսի Պատրիարքի անունից լիազորում է Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսին և երդվյալ հավատարմատար Սամսոն Հարությունյանին՝ ընդունելու Ավետիս Ղուկասյանի կտակատարներ Մնացական Խունուցիցի և Պողոս Ղուկասյանից, ինչպես նաև նրանց խնամակալության տակ անցած վաղամեծիկ Թամար Ղուկասյանի ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը և դրամական կապիտալները, որոնք մնացել էին վերոհիշյալների մահից հետո՝ իրեն հանձնելու համար:

Հանձնում-ընդունումը որոշ ժամանակով ձգձգվում է կտակատարներից Մնացական Խունուցիցի արտատահանում գտնվելու կապակցությամբ²⁷:

1914 թվականի մարտին Մնացական Խունուցիցը վերադառնում է արտասահմանից և զբաղվում գույքի և դրամական միջոցների հանձնմամբ: 1914 թվականի մարտի 14-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը վկայում է, որ

24 Նույն տեղում, թ. 21:
25 Նույն տեղում, թ. 64-65:
26 Նույն տեղում, թ. 55:
27 Նույն տեղում, թ. 10-11:

Ավետիս Ղուկասյանի կտակով սահմանված և Թամար Ղուկասյանի կողմից թողնված գույքը և կապիտալները լրիվ կերպով ստացվել են²⁸:

Արամով չեն ավարտվում Ավետիս Ղուկասյանի կտակի հետ կապված գործողությունները: Ինչպես վերը նշվել էր կտակով, զգալի արժեքներ էին անցնում Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսությանը, այդ թվում՝ տնային կահկարասի, խոհանոցային արձաթեղեմ և այլն: 1916 թվականի նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսի թեմի առաջնորդարանում գերապատիվ Ս. Մխիթար եպիսկոպոսի նախագահությամբ ժողով է գումարվում՝ որոշելու համար նշված իրերի տնօրինման կարգը: Ժողովին ներկա են լինում Նորին վեհափառության ներկայացուցիչները՝ գրապահ Ս. Մաթևոս եպիսկոպոսը և բարձրապատիվ Ս. Գևորգ վարդապետը: Ժողովին ներկա էին նաև պ. պ. Համբարձում Առաքելյանը, Հովսեփ Խումունցը և Չիլինկարյանը: Հրավիրվածներից բացակայում էին պ. պ. քծիշկ Բագրատ Նավասարդյանը, Մնացական Խումունցը և Մինաս Բերբերյանը: Ժողովում զեկուցվում է Նորին վեհափառության գրավոր կարգադրությունը՝ վերը նշված արժեքների վաճառման և գույացած գումարը դրամագլխիմ ավելացնելու մասին: Ժողովը որոշում է կայացնում ներկա ժողովին հրավիրված բոլոր անձանց նաևաչել որպես հանձնաժողով: Նախագահ է ընտրվում գերապատիվ Ս. Մխիթար եպիսկոպոսը: Հանձնաժողովը պետք է ի կատար ածեր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կարգադրությունը: Ժողովը որոշում է վաճառվելիք իրերի ներկա արժեքները գնահատելու համար հրավիրել մասնագետներ պ. պ. Չիլինկարյանին, Թադևոս Տեր-Միքայելյանին, Հովհաննես Մուրադյանին և եղիշե Տեր-Գառապարյանին: Որոշման Գ. կետով ժողովը պարտավորեցնում է հանձնաժողովին՝ իր ներկայությամբ և պատասխանատվությամբ իրերը հանձնել քաղաքային լոսբարդին՝ վաճառման համար իրերի գնահատությունը ընդունելով որպես աճուրդի նախնական արժեք: Այնուհետև նշվում է, որ արձաթեղեմները դրամատնից պետք է նոյեմբերի 22-ին բերել առաջնորդարան, հանձնաժողովի ներկայությամբ գնահատելու, և նորից վերադարձնել դրամատուն մինչև աճուրդի օրը և կատարման մասին կազմել արձանագրություն: Մնացած իրերի գնահատությունը որոշվում է թողնել հետո, երբ Էջմիածնի կալվածքների կառավարիչը, որի մոտ էին գտնվում Ա. Ղուկասյանի տան բաժախները, կվերադառնա Թիֆլիս: Որոշման վերջում պարտավորեցվում է հանձնաժողովին իրերի վաճառքը կատարելուց հետո արդյունքների մասին զեկուցել Նորին վեհափառությանը:

Այսպիսով Ավետիս Ղուկասյանի ամբողջ ժառանգությունը անցնում է Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի և Կ. Պոլսի Պատրիարքարանի տնօրինությանը և օգտագործվում բարեգործության, գիտության և մշակույթի զարգացման, կրթության և այլ բնագավառներում:

(շարունակելի)